

Szó- és szólásmagyarázatok

Csehül van

I.

A mód- és állapothatározói raggal ellátott *cseh* népnévnek — *csehül* — két jelentése van: 1. 'cseh nyelven' 2. 'rosszul'. Az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagának a tanúsága szerint a szó második jelentésében csupán néhány állandó szókapcsolat tagjaként használatos: 1845: *csehül van* 'rosszul van'; 1850: *csehül áll* 'rosszul áll'; 1862: *csehül jár* 'póru jár' (vö. Simonyi: MHat. 1: 336). A *csehül áll* kifejezést azonban már Petőfi is használta Dobzse László című költeményében (1848.): „Dobzse László öfelsége, Magyarok királya, Nem hiába hogy cseh volt, de Hejh, *csehül* is álla”. E három szókapcsolaton kívül a *csehül* csak elvétve, egyéni nyelvsajátosságként fordul elő 'rosszul' vagy ehhez hasonló jelentésben: 1878: *csehül tanul* 'rosszul tanul'; 1889: *csehül püföl* 'kíméletlenül püföl'.

Honnan származik szavunknak ez az idiomatikus 'rosszul' jelentése? Erdélyi János (Magyar közmondások könyve. 1851. 63) szerint a *csehül van* kifejezés Zsigmond király idejéből maradt fenn, és a felvidéki huszita háborúk pusztításaira emlékeztet. Erdélyi magyarozatát CzF. is megismétli. Ezzel a felfogással szemben az EtSz. és a SzófSz. a *csehül van* stb. kifejezéseket ismeretlen eredetűnek minősíti. — Nehezen is képzelhető el, hogy egy XV. századi történelmi esemény emlékét őrző kifejezés négyszáz éven át lappangjon, és csak a XIX. század közepe táján bukkanjon fel. Különben is, a huszita háborúk óta a magyarságot jóval nagyobb megpróbáltatások érték a török hódoltság korában és a Habsburg-elyomatás alatt: miért éppen a cseh huszitákra emlékeznék vissza négy évszázad távolából? (Vö. Melegdi János: Nem hajt a tatár! MNy. 12: 10; Csefkó Gyula: Nép és Nyelv 4: 21—4; O. Nagy Gábor: Mi a szólás? MNyTK. 87: 17—8.) — Nem lehet a *csehül van* stb. kifejezések forrása Jósika Miklós híres romantikus regénye, A csehek Magyarországon (1839.) sem; Jósika regényében a kifejezések nem fordulnak elő. Nem alapos az a gyanúnk sem, hogy a *csehül van* esetleg német mintára készült tükörfelfogás, mert a német *böhmisch* hasonló jelentésben nem használatos (vö. Grimm: DtWb. 2: 224; Schmeller-Fromman: BayerWb. 1: 188—9; Trübners DtWb. 1: 384).

A *csehül van* eredetét máshol kell keresnünk. Csengery Antal (Összegyűjtött munkái. 3 [1884.]: 237) a francia *bohémien* 'cseh; cigány' eredetével foglalkozva megemlíti, hogy a *csehül vagyunk* kifejezés alkalmasint a harmincéves háború (1618—1648) során Csehországot ért nemzeti katasztrófa emlékét őrzi. Tóth Béla (Szájru szájra. 1895. 322) Csengery vélekedését gyöngye kritikájának tartja. Pedig Csengerynek a *csehül van* kérdésében alighanem igaza van. A fehérhegyi csata (1620) anyagi és művelődési romlásba döntötte a cseh népet. A vagyonelkobzások következtében a protestáns hitűkhöz ragaszkodó cseh és morva családok sorra elszegényedtek. A nemesség úgyszólván teljesen elpusztult. Sokan emigrációban kerestek menedéket (exulánsok). Ebben az időben hagyta el

hazáját Comenius, a nagy cseh pedagógus is. Az elnémetesedés veszélye oly fenyegető volt, hogy többen a cseh nép közeli eltűnését jóslgatták. 1791-ben F. M. Pelcl (Pelzel) cseh történetíró azt az aggodalmát fejezte ki, hogy 50 év múlva aligha lehet egyetlen csehet is találni.¹ 1810-ben írta J. Dobrovský, a szláv összehasonlító nyelvészlet megalapítója B. Kopitárnak, a neves szlovén nyelvésznek szállóigévé vált szavait: „Causa gentis nostrae, nisi deus adjuvet, plane desperata est” („Népünk ügye, ha csak az Isten nem segít, teljességgel reménytelen”).

A cseh nép nehéz sorsának hazánkban is híre ment elsősorban a tekintélyes számú cseh-morva exuláns és a protestáns egyházi kapcsolatok révén (erre lásd Kovács Endre: Magyar—cseh történelmi kapcsolatok. Bp., 1952. 173—200), majd pedig a XVIII. század 90-es éveitől kezdve a magyar és a cseh írók, tudósok érintkezése útján (lásd Kovács Endre: i. m. 201—223). A cseh nyelv és irodalom súlyos helyzetéről Pulszky Ferenc (Utí vázolatok. Budapesti árvízkönyv. I [1839.]: 78) így emlékezett meg 1836-i prágai útján készített jegyzeteiben: „Érzékenyítő valóban azon szorgalom, mellyel némely tudósok itten a' cseh nyelv' 's literatúra csiráját őrzik 's ápolják, hogy egészen el ne vcszssen, miután a' német nyelv által a' magasabb társasági körökből kiküszöböltetett — pedig a' cseh nyelv már egyszer virágzott, IVdik Károly alatt arany idejét is érte, 's még is a' századok folytatában annyira elaljasodott, hogy csaknem veszendő vala.” Amint ez Pulszky szavaiból is kitűnik, a reformkori művelt magyar közvélemény tudta, hogy a csehek ügye nagyon rosszul áll. Érthető ezért, hogy a *rosszul van, rosszul áll* stb. kifejezések mellett miért jelentek meg az 1840-es évek körül a *csehül van, csehül áll* típusú képes kifejezések.² Minthogy a csehek nemzeti ügye a magyar közvélemény tudomása szerint is válságos helyzetben volt, arról, aki a végromlás szélére került, azt kezdték mondogatni, hogy állapota a csehekéhez hasonló, azaz *csehül van, csehül áll*. A többszöri ismétlés által e kifejezések hamarosan meghonosodtak a köznyelvben.

A jósök — Pelcl, Dobrovský — pesszimizmusát nem igazolta az idő. A cseh nép túlélte történelmének kritikus szakaszát, és a XVIII. század végén meginduló nemzeti ébredés nyomán új erőre kapott. A cseheket ért súlyos megpróbáltatások emléke azonban megőrződött nyelvünk *csehül van, csehül áll* kifejezéseiben.

Kiss Lajos

II.

Mindaz, amit Kiss Lajos fenti szólásmagyarázata kapcsán el szeretnék mondani, messze meghaladja egy vitacikk szokásos kereteit, és inkább önálló „szóláselméleti” (parömiológiai) tanulmányba kívánkoznék. A felvetett kérdés — a *csehül van* eredete — mégis arra csábít, hogy ne általánosságokból kiindulva, hanem egy konkrét esettel kapcsolatban mondjam el azokat a tanulságokat, amelyeket számos más szólás eredetének vizsgálata közben arra vonatkozólag szűrtem le magamnak, hogy egyrészt mi az egyik legfontosabb kritériuma a szólásmagyarázatok megbízhatóságának, hitelességének, másrészt pedig mi lehet a végső értelme és célja magának a szólástörténeti kutatásnak.

Kiss Lajos meggyőzően mutat rá, mennyire valószínűtlen Erdélyi Jánosnak, majd pedig CzF.-nak az a felfogása, hogy a *csehül van* kifejezés „Zsigmond király idejéből

¹ A XVIII. század folyamán a magyarságról is az a vélemény terjedt el külföldön, hogy kihalóban van. A német J. G. Herder 1787-ből származó híres jóslata szerint pár század múlva a magyarok nyelvét is alig lehet majd megtalálni („wird man kaum ihre Sprache finden”). Herder azonban hamarosan visszavonta jóslatát.

² A „Nyelvünk a reformkorban” című tanulmánygyűjtemény (szerk. Pais Dezső. Bp., 1955.) gazdag szöveggyűjteményében a *csehül van* stb. nem szerepel.

maradt fenn". Ezzel a nézettel szemben Kiss Lajos Csengery Antal véleményét teszi magáévá, és amellett hoz fel érveket, hogy szóban forgó kifejezésünk annak a katasztrófának az emlékét őrzi, mely Csehországot a harmincéves háború során érte.

Ami a szólásra vonatkozó adatokat illeti, mindössze két kisebb megjegyzésem van. Az egyik az, hogy Kiss Lajos szerint csak az 1840-es évek körül jelennek meg nyelvünkben a *csehül van*, *csehül áll*-féle kifejezések, valójában azonban már Vörösmarty Csongor és Tündéjéből (1830.) is kimutatták a *csehül van*-t 'rossz állapotban van' értelemben (Nyr. 3: 140). A másik tárgyi észrevételem szintén nem különösebben jelentős, és csupán azt az esetleges félrcértést kívánja eloszlatni, hogy a szóban forgó kifejezés csakis a köznyelvi frazeológia része, és mint ilyen azokkal a szállóigéből lett szólásokkal tartja a rokonságot, amelyek valamely irodalmi műből kiszakadva honosodtak meg a beszélt nyelvben (például *helyes a bögés, mit neki Hekuba*), vagy a városi, iskolázott emberek nyelvhasználatában keltek, s onnan terjedtek el szélesebb körben, de a népnyelvbe még ma sem kerültek bele (mint például *közös nevezőre hoz, osztja valakinek a véleményét* stb.). Ezzel szemben az a valóság, hogy a Szamosháti és a Szegedi szótár is közli az 'ebül van, rosszul áll a szénája' jelentésű *csehül áll* szólást, továbbá azt is tudnunk kell, hogy a régebbi népnyelvi szólásközlések általában csupán szorosabb értelemben vett nyelvjárási kifejezéseket tartalmaznak, és csak a legritkább esetben fordul elő bennük olyan szólás, amely a köznyelvben is általánosan használatos. Abból tehát, hogy a *csehül van*-féle kifejezésekkel csak igen elvétve találkozunk népnyelvi szólásgyűjtésekben, semmiképpen nem következtethetünk arra, hogy szólásunk a műveltebb emberek nyelvében keletkezett. — Mindezek természetesen nem zárnák ki annak a lehetőségét, hogy szólásunk a cseheket ért súlyos megpróbáltatások nyelvi emléke.

Más következtetésre jutunk azonban, ha a szóban forgó kifejezést, illetve a *csehül* határozónak ebből elvonható 'rosszul' jelentését nem valami egyedülálló, elszigetelt jelenségnek tekintjük, hanem párhuzamba állítjuk más olyan kifejezésekkel, amelyekben ugyancsak valamely népnév fordul elő, mégpedig hasonlóképpen teljesen átvitt értelemben. Ilyen kifejezés például a *cigányútra* vagy *cigányutcára megy, jut, szalad* stb. Manapság tudvalevően csak akkor mondjuk ezt, ha nyelés közben a nyelöcső helyett a légzőcsőbe jut az ételnek vagy az itálnak egy kis része, s rendszerint fuldokló köhögést okoz. Régebben sokkal tágabb értelemben használták ezt a kifejezést. Jókai írja pl.: „A levél alá csak a nevének két előbetűjét signálta bölcse. Hátha *cigányútra jut?*” (Nemzeti díszkiadás 30: 14). Ugyancsak Jókaiából való ez az idézet is: „*Czigányutczára* ment a dolgod. A két granátost elfogták, a kik be voltak avatva” (uo. 87: 310). Látni való, hogy a *cigányút*, *cigányutca* Jókainál még nem a légzőcsövet jelenti, hanem általában 'nem kívánatos, rossz út, helytelen irány' értelmű. Ebből a *cigány* szónak — éppúgy mint a *csehül van*-, *csehül áll*-ból a *cseh* szónak — 'rossz' jelentése elemezhető ki. Hasonló értelemben fordul elő a *cigány* szó a már elavult *cigánykézre jut*, *cigánykézre szán*-féle kifejezésekből elvonható *cigánykéz* összetételben, amelyet Ballagi Teljes szótára így értelmez: 'rossz, hanyag birtokos'.

Ugyancsak népnévvel alakult ez a szólásunk is: *tótágast áll*. Hogy megértsük, mit jelent e kifejezés névszói elemének előtagja, tudnunk kell, hogy *ágas*-nak az olyan oszlopot nevezi népünk, amely a felső végén kétfelé ágazik (vö. *kútágas*). Ágashoz hasonlít a *tótágast álló* ember is azzal a különbséggel, hogy itt fordított az „ágas”, mert nem felül, hanem lent „ágazik” ketté a karja. *Tótágast áll* azt jelenti tehát, hogy 'fordított ágasként áll'. Ebből alakult azután szólásunknak az az átvitt értelme, hogy 'megfordított, felfordult vagy szokatlan helyzetben, állapotban van' (vö. Tolnai: Ethn. 38: 269). Ez utóbbi jelentésben használja a kifejezést Szabó Pál is Isten malmai című regényében (16): „a tulsó part fűzfái *tótágost állnak*” a tó vizében. A 'fordított'-hoz hasonló jelentéstartalom kapcsolódik *tót* szavunkhoz ebben a Szentestről (Nyr. 8: 331), Kiskunhalasról

(Nyr. 14: 375 és 19: 523), valamint Szegeдрől (MNy. 35: 333) közölt szólásban is: *tótul nevet*, ami azt jelenti, hogy 'sír, pityereg'.

A *cseh, cigány, tót* mellett *zsidó* szavunknak is van a fentiekhez hasonló jelentése. *Zsidó*-nak mondják ugyanis azt az egy vagy több kártyalapot, amelyik képes oldalával felfelé, tehát a többihez képest *fordítva* van a kártyacsomagban. Amíg *zsidó van a kártyában*, addig nem szabad osztani: előbb rendet kell teremteni a *rosszul* összeszedett lapok között. A *zsidó* szónak ez az átvitt értelmű használata egyébként azt is jól szemlélteti, hogyan érintkezik egymással a 'szokásostól eltérő, fordított' fogalma a 'nem kívánatos, rossz' fogalmával. Ez az érintkezés jogosít fel bennünket arra, hogy az imént említett valamennyi szólást és szólásszerű kifejezést kapcsolatba hozzuk egymással, valamennyiben ugyanannak a szemléletnek a jelentésmódosító hatását lássuk.

Joggal vethető fel most már az a kérdés: mi ennek a szemléletnek az oka, miért kapcsolódik néhány kifejezésünkben egyes népvnevekhez ez a jelentéstartalom: 'a szokásostól, kívánatostól eltérő, nem rendes, nem jó'?

Súlyos tévedés volna abban keresni ennek az okát, hogy népünk — nem beszélve most a magát a népet is elnyomó uralkodó osztályok oktalan propagandájáról — ellenséges indulattal volt azok iránt a népek iránt, amelyeknek a neve egyes kifejezésekben a fent említett értelemmel szerepel. Már csak azért sem tehetjük fel ezt, mert ezen az alapon abból a kifejezésünkből, hogy *póru jár*, továbbá számos falucsúfó adománk (vö. Szendrey: Ethn. 38: 33) szólásváltozatából arra kellene következtetni, hogy népünk önmagának is ellensége. Helyesebb nyomon járunk ellenben, ha arra gondolunk, hogy a régi világ egyszerű emberei egyrészt némi naiv önelégültséggel, másrészt pedig bizonyos természetes rátartási öntudattal egyedül azt tartották helyesnek, rendesnek, jónak, amit ők maguk megszoktak. Mindazt pedig, amit más népnél, vagy akár csak a szomszéd falu lakóinál is szokatlannak találtak, ami a hazáival ellenkezett, azt visszásnak, fordítottnak, helytelennek látták, vagy legalábbis ilyennek igyekeztek feltüntetni — persze csak tréfából, olykor a hozzájuk legközelebb állókat sem kímélő kötődés, gúnyolódás szándékával.

Az idegennek, a nem hazainak ez a személete, amely — mint Tolnai Vilmos (Társadalomtudomány 1: 226 és Ethn. 38: 269) rámutatott — számos más nép szólás- és közmondáskincsében is hasonló jellegű jelentésváltozásokat hozott létre, sokkal inkább megmagyarázza a *csehül van, csehül áll* szókapcsolatok átvitt értelmét, mint a cseh nép sorsának a történelmi alakulása. Tudni kell ugyanis, hogy még a magyar történelem legfontosabb eseményei közül is csak egy-kettő vált szólás forrásává. Jellemző például, hogy még a *több is veszett Mohácsnál* kifejezés sem magára a mohácsi vészre való visszamemlékezésből származik, hanem csak XIX. század eleji irodalmunk egyik kedvelt témája adta hozzá az indítékot (vö. Tolnai: Mohácsi emlékkönyv 331). Arra pedig éppen egyetlen példa sincs frazeológiánkban, hogy valamely más néppel kapcsolatos történelmi eseményből keletkezett volna szólás. A nyelvi emlékezet ugyanis egészen más jellegű eseményeket őriz meg, mint amilyenekkel a történelem foglalkozik. Azt például még manapság is emlegetjük, hogy valami Deáknének (vagy deáknének?), aki a XVI. században vagy még régebben élt, különösképpen rossz vászna volt (*ő se jobb a Deákné vásznánál*), és hogy hajdan valami Bodóné mást beszélt, amikor a bor árát kérték tőle, — de hogy éltek Hunyadi Jánosok, Dózsák, Rákócziak, arról egyetlen szólásunk vagy közmondásunk sem tud. Az viszont, amint fentebb láttuk — éppen nem ritkaság nyelvünkben, hogy valamely népnév idiomatikus kifejezésben a *csehül* határozóéhoz hasonlóan teljesen átvitt értelemben fordul elő.

Ezzel el is érkeztem tulajdonképpen mondanivalóm lényegéhez: ahhoz a kérdéshez, mi lehet a szólásmagyarazatok megbízhatóságának, hitelességének egyik fontos kritériuma. A kérdés felvetése kétségkívül jogosult, hiszen a szólásfejtésnek a szófejtéssel

szemben szükségszerűen más a módszere és más értékű az eredménye is. Valamely etimológia felállításakor ugyanis a hangtörténetnek olyan szabályosságaira építhetünk, amelyek lehetőséget adnak bebizonyított következtetések levonására, azaz épp annyira „végleges” eredmények létrehozására, amennyire egyáltalán „végleges” lehet bármely más tudomány megállapítása is. Minthogy azonban a szólások vagy más frazeológiai kapcsolatok történeti alakulásában eddig még szinte semmi törvényszerűséget nem sikerült megállapítani, a hitelesség, igazság szempontjából a legjobb szólásmagyarázat is legfeljebb csak „nagyon valószínű” lehet, de a „bebizonyított” jelzőt csupán több-kevesebb túlzással adhatjuk meg neki. Nos, azt hiszem, a bizonyosságnak mégis van egy olyan viszonylag legmagasabb foka, amely a szólásmagyarázatok terén is elérhető. Ide pedig akkor jutunk el, ha sikerül megtalálnunk azt a sajátos szemléletet, amely nemcsak a szóban forgó frazeológiai kapcsolat közvetlen szülőökének tekinthető, hanem amelyről az is bebizonyítható, hogy hasonló esetekben hasonló nyelvi képeket eredményezett.

A nyelv sajátos rendszer voltából következik, hogy minden nyelvi jel beletartozik az úgynevezett jelszerűtlen, azaz jelentés szempontjából tekintett asszociációs kapcsolatok rendszerébe (Bárczi: *Bev. a nyelvtudományba* 7). Ez nemcsak abban mutatkozik meg, hogy minden szó egy vagy több más szóval szinonimikus és antonimikus kapcsolatban van, hanem többek között abban is, hogy a legtöbb jelentésváltozás sem elszigetelten, nemcsak egyes esetekben következik be, hanem ez is a rendszer keretein belül megy végbe. Martinkó András említi egyik kéziratot dolgozatában, hogy amikor valamely addig nem természetesen használnó növényt termelni kezdenek, az illető növény neve a növény meg-honosodásával egyidejűleg ugyanolyan jelentéseket vesz fel, mint amilyen jelentésekben a már régebben is termelt használnó növények nevét használja a nyelv. Amikor tehát például nálunk a gyapotot termelni kezdték, a *gyapot* szó éppúgy jelentette a gyapottal beültetett területet (pl. *beszaladt a ló a gyapotba*), a gyapotnövény termését (pl. *sok gyapotot eladtak*) stb., mint ahogy a *búza*, *rozs*, *kukorica* stb. szavaknak is megvan az ezeknek megfelelő jelentésük. (Az *Értelmező Szótár* anyagából tömegesen lehetne ehhez hasonló esetekre példákat idézni.) Ilyenféle szabályosság figyelhető meg a szólásalakulás területén is. Gyakran itt is abban mutatkozik meg bizonyos rendszerszerűség, hogy egy-egy, általában csak meghatározott kapcsolatokra szorítókozó jelentésátvitel nemcsak egyetlen szóra korlátozódik, hanem végbemegy az illető szó egy vagy több szinonimáján is. A *csehül van kifejezésben* és szóláscsaládjában néhány népnévre vonatkozólag figyelhetők meg ezt.

Hasonló tanulsággal jár ennek a szólásunknak az eredetkérdése is: *elment vagy mehet Kukutyinba zabot hegyezni*. A Magyar Nyelv egyik régebbi évfolyamában (21: 270) érdekes magyarázatot tett közzé erről a tréfás kifejezésről Diósi Géza. Megbízható források közlik — írja —, hogy ha a hajdani Torontál megye északi határán, Deszk és Kiszombor között fekvő kukutyini puszta mélyebben fekvő részeit elöntötte a zöldár, akkor a lábon álló gabonaműveket, például a zabot úgy aratták le, hogy részint csónakról, részint pedig a vízben gázolva lehegyezték, azaz kézzel leszedték a kalászatát. Ebből a műveletből keletkezett Diósi szerint a később országszerte ismertté vált tréfás kifejezés.

Semmi okunk sincs kételkedni abban, hogy ilyenféle kényszeraratás már meg-esett, sőt hogy — mint Diósi írja — eléggé gyakran előfordul azon a vidéken. Az azonban, hogy említett szólásunk a zabaratás e különös módjának a nyelvi emléke volna, teljesen valószínűtlen. Tudni kell ugyanis, hogy a szólásnak *Kukutyin* helynévvel bővült alakja csak újabban keletkezett, legrégebbi ismert formája pedig így hangzott: *zabot hegyez* (Erdélyi: *M. közm.* kv. 416). Ez pedig szemmel láthatólag a következő szólásoknak a leg-közelebbi rokona: *borsót gömbölyít, lencsét laposít* (Patóháza, Szatmár m. Nyr. 13: 282). Ezek mellett hasonló értelemben, ti. a hiábavaló, felesleges munka vagy a semmittevés tréfás jellemzésére használják még egyes nyelvjárásokban a következő, rokon szemléletből származó kifejezéseket is: *ecetet darál, homokot kötöz* (Hódmezővásárhely, Nyr.

2: 286) és *jeget aszal* (Nógrád m. Nyr. 3: 366; Debrecen MNy. 10: 141). Ez utóbbiak is, éppúgy mint a *zabot hegyez*, rendszerint valamely helynévhez vagy helynévféléhez (*Karabuka, Iprityom, Járettyen, Petymereg*) kapcsolva fordulnak elő. Ezek a megfelelések kétségtelenné teszik, hogy a *mehet Kukutyinba zabot hegyezni* szólás nem valami különös mezőgazdasági műveletből származik, hanem tréfás nyelvi kép formájában ezt fejezi ki: éppúgy nem törődünk vele, hogy valaki hova megy, mit csinál, mint amennyire nem éreznénk semmi közösséget azzal az emberrel sem, aki zabhegyezéssel töltené az idejét. A zabszem ti. természetes állapotában is annyira hegyes, hogy jobban már semmi mesterkedéssel sem lehetne kihogyezni, de meg éppoly céltalan is volna ilyesmivel fáradni, mint ahogy lehetetlen és egyszersmind értelmetlen munka volna borsót gömbölyíteni, lencsét laposítani, és amint nem lehet sem ecetet darálni, sem homokot kötözni, sem pedig jeget aszalni. (Vö. Tolnai: MNy. 21: 204.)

Az *elment* vagy *mehet Kukutyinba zabot hegyezni* szólás és az említett rokon értelmű kifejezések tehát éppen olyan egymással párhuzamosan keletkezett alakulatok, mint a fentebb említett, népneveket tartalmazó kifejezések. (Vö. különösen a *zabot hegyez* mellett élő *borsót gömbölyít, lencsét laposít* nyelvjárási szólásokat, amelyekben szintén egy-egy szemtermés jellegzetes alakjából indul ki a szemlélet.) Másrészt mégis arra hívja fel a figyelmünket ez a szóláscsalád, hogy a rokonértelműség fogalmát ebben a vonatkozásban sokkal tágabb értelemben kell vennünk, és azonos szemléletből származó szólászinonimák helyett gyakran inkább csupán a képzalkotás párhuzamos jellegéről beszélhetünk. (Vö. a *zabot hegyez* viszonyát az *ecetet darál-, homokot kötöz-féle* kifejezésekhez.)

Igen gyakori azonban az is, hogy a szólásokat (szóláscsaládot) létrehozó azonos szemlélet nem abban mutatkozik meg, hogy egymással rokon értelmű szavakon, szókapcsolatokon megy végbe hasonló jellegű jelentésváltozás, illetőleg hogy egymással nem is szinonim szavakat hasonló értelmű képek alkotására használ fel a nyelv, hanem abban, hogy valamely szóhoz, illetőleg a vele kapcsolatos tudattartalomhoz olyan sajátos „szemléleti többlet” járul, mely alkalmassá teszi, hogy egymástól teljesen eltérő, akár ellentétes jelentésű szólások vagy szólásszerű kifejezések alakuljanak vele. Ez a „szemléleti többlet” tulajdonképpen nem más, mint egyes szavak, egyes fogalmak szimbolikus értéke, jelképként felhasználható jellege. Itt mindjárt meg kell azonban mondani azt is, hogy a szólások keletkezése szempontjából csak azoknak a „jelképeknek” van jelentőségük, amelyek nem közkeletűek, amelyekből nem vált olyanféle szójelentés, mint amilyen például a *szív* főnév ’érezem’ jelentése (vö. pl. *jó vagy rossz szívvel van valaki iránt; szíve szerint* stb.) vagy a *kéz* főnévnek az az átvitt értelmű használata, melyben a birtokba vétel, illetőleg a hatalomba kerítés eszközeként szerepel (vö. pl. *rát teszi a kezét valamire, az ő kezében van a hatalom, kézre kerül valaki* stb.). Az ilyenféle, szójelentéssé vált jelképes szóhasználat ugyanis rendszerint nem hoz létre olyan állandósult szókapcsolatokat, amelyeknek — mint a szólásoknak — az a stilisztikai szerepük, hogy eredetük elhomályosodása következtében mintegy rejtvényként hatnak a beszédben.

Másképp van a dolog azonban az olyanféle szavakkal, amelyeket már tulajdonképpen nem is érzünk jelképeknek, mert feledésbe merült az a szemlélet, amely hajdan bizonyos jelentéstöbbletet adott nekik. Hogy mennyire elavulhat valamely szónak a hajdani jelkép volta, annak érdekes bizonyossága az, hogy a *kenyértörésre kerül a dolog* szólást sokáig az egyházi nyelvből származó kifejezésnek tekintették, és a misére vagy úrvacsoraosztásra való célzást láttak benne (Simai: MNy. 6: 364; Szily: MNy. 13: 88; Gombocz: Jelentéstan 95). Csefkó Gyula (Szállóigék, szólásmódok 104) azonban kimutatta, hogy szólásunknak már csak azért sem lehet köze az úrvacsorai kenyér megtöréséhez, mert ebből semmiképpen nem volna érthető a szólásnak az a közkeletű jelentése, hogy ’a végsőkig kiéleződik a helyzet’. Szerinte az a népi szokás a szólás forrása, amely megkívánja, hogy midőn az addig közös háztartásban élő öregek és fiatalok — vagy

néhol a házastársak is — külön akarnak válni, egy egész kenyeret kétfelé szeljenek — régebben kétfelé törjenek — annak jelül, hogy lehetetlenné vált a további együttélésük. Nyilvánvaló azonban, hogy ennek a szokásnak a kimutatása magában véve még nem meggyőző magyarázata a szólásnak. Legfeljebb csak azt mondhatnánk róla, hogy ez az eredeztetés valószínűbb, mint a régebbi. Ha azonban az is kiderül, hogy ugyanebből a szemléletből más szólások is származtak, sőt ha sikerül összeállítani azokat a nyelvi adatokat, amelyek kétségtelenné teszik, hogy maga az említett szokás is annak a következménye, hogy hajdan a 'kenyér' fogalmához, illetőleg számos, a *kenyér* szóval alakult szókapcsolathoz az 'együttélés' fogalma társult, eljutunk a *kenyértörésre kerül a dolog* szólásnak a teljesen megnyugtató megfejtéséhez. Az említett szokásból ered ez a Nagykunságból (Nyr. 2: 274), Kiskunhalasról (Nyr. 14: 472) és Hódmezővásárhely (Nyr. 2: 374) közölt szólás: *ketté vagy kétfelé vágták a kenyeret*, melyet akkor használnak, ha a férj és a feleség elvált egymástól, valamelyik elhagyta a másikat. A következő, a régi nyelvben igen gyakori, de részben még ma is élő kifejezések pedig magának a szokásnak az eredetére is rávilágíthatnak, mert kétségtelenné teszik, hogy hajdan a kenyér éppúgy jelképe volt a közös háztartásnak, mint ahogy ma abban a kifejezésben, hogy *elváltak ágytól és asztaltól*, az *asztal* szóhoz fűződnek hasonló képzetek: *egy kenyéren vannak, egy kenyérré szorultak, külön kenyérré jutnak, állnak, szállnak* vagy *mennek, külön kenyéren van*, hogy a 'régiben barát, jó cimborá' értelmű *kenyeres-t, kenyeres pajtás-t* ne is említsük. (Számos idézettel világítja meg mindezek használatát Csefkó: i. m. 106—8.)

Példáink messze elvezettek a *csehül van* szólás eredetének a kérdésétől. Abból a szempontból mégis nem voltak talán teljesen tanulság nélkül valók, hogy bemutathattuk rajtuk: a szólásmagyarázatok hitelességének, megbízhatóságának az az egyik legfőbb meghatározója, mennyiben sikerül őket olyan sajátos nyelvi — de olykor más téren is megmutatózó — szemléletre visszavezetnünk, amely más szólásokkal, más kifejezésekkel is gyarapította nyelvünket. Ha ennek a szemléletnek a megtalálásában látjuk a szólásmagyarázatok helyességének egyik fontos ismérvét, már megadtuk arra a kérdésre is a választ, hogy mi lehet magának a szólástörténeti kutatásnak is a célja. Semmi esetre sem az, hogy több-kevesebb erőszakkal művelődéstörténeti vagy néprajzi kuriózumokat hozzon kapcsolatba nyelvi tényekkel. Sokkal inkább az, hogy gazdag művelődéstörténeti és néprajzi ismereteknek a birtokában, s ami számunkra még fontosabb: minél nagyobb nyelvi anyag felhasználásával mutasson rá a nyelvalkotó szemléletnek azokra a különféle megnyilatkozási formáira, amelyek közelebb visznek bennünket a nyelv egyik fontos sajátosságának, a frazológiai kapcsolatok keletkezésében megmutató törvényszerűségeknek a megismeréséhez.

O. Nagy Gábor

Adatok a párhuzamos helynévadáshoz. Földrajzi nevek gyűjtése közben azt tapasztaltam, hogy néha a táj ugyanazon részének a jelölésére két vagy több földrajzi név is szolgál, és ezek egymás mellett élnek párhuzamos nevekként. E nevek egy része úgy keletkezik, hogy a birtoklást jelölő személynévi eredetű régebbi földrajzi név mellé a birtoklásban beállott változás folytán az újabb birtokos neve válik ugyanannak a tájegységnek nevévé, és mindkét név (a régi meg az új is) fennmarad. Az a jelenség is gyakori, hogy ugyanazt a tájegységet, felszín, vizet különböző szempontú szemlélet alapján illetik több megkülönböztető névvel. Például a térszíni formanév mellé eseménynevek vagy műveltségi nevek keletkezhetnek (esetleg mások is) (vö. Lőrincze L.: Földrajzineveink élete 14,20), és így több köznévi is válhat azonos hely földrajzi tulajdonnévévé. Ilyen módon földrajzi névpárok keletkezhetnek az egynyelvű közösségekben is különböző szempontú szemlélet alapján, nemcsak a vegyesajkú lakosság alkot párhuzamos földrajzi